

Критичне мислення як основа правильної інтерпретації художніх текстів на уроках української літератури в старших класах

Наталія Скоморовська,
викладач Івано-Франківського ОІППО

У статті йдеться про необхідність розвитку критичного мислення в учнів старших класів. Висвітлено ті методи, прийоми та завдання, які допоможуть словеснику на уроках української літератури вдосконалити вміння учнів працювати з текстом, виконувати логічні операції (порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення), встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між фактами, процесами, явищами, переробляти інформацію для отримання певного продукту.

Ключові слова: критичне мислення, технології, методи, прийоми, види роботи, компетентності.

Актуальність статті. Щоб підготувати школярів до життя в суспільстві, де інформація швидко змінюється, кожен день приносить нові пропозиції, вчителю необхідно звернути особливу увагу на розвиток критичного мислення учнів. Для успішного розвитку і самореалізації сучасна молода людина має вміти мислити самостійно, творчо, критично. Це допоможе їй усвідомлено сприймати навколишню дійсність, сумніватися, аналізувати, прогнозувати, вирішувати проблемні питання.

Мета статті. Висвітлити найбільш оптимальні шляхи розвитку критичного мислення старшокласників на уроках української літератури.

Для того, щоб кожен учень умів правильно інтерпретувати художні твори, самостійно формувати власну думку, вмів її захистити, обґрунтувати, вчителю необхідно звернути особливу увагу на розвиток критичного мислення школярів.

Питання розвитку критичного мислення вже не один рік висвітлюється вітчизняними та зарубіжними науковцями. Відомі широкому загалу публікації М. Ліпмана, Д. Кластера, Д. Халперн, Дж. Дьюї, А. Кроуфорда, К. Мередіта, К. Поплера, Р. Пола, С. Метью, Р. Пауля, С. Стернеберга, Д. Стіла, Ч. Темпла, О. Тягло, С. Терно, О. Пометун, О. Кочерги, О. Іванова, В. Макаренко, О. Туманцевої, Н. Вукіної, М. Махмутова, Т. Воропай, В. Болотова, С. Романова, П. Блонського, В. Теплова, Т. Олійник, В. Кушнір, І. Слободянюк, С. Романова, Є. Полата, І. Бондарука.

Єдиного визначення критичного мислення немає, кожен науковець пропонує своє. Так, фундатор інституту критичного мислення та інституту вдосконалення філософії для дітей в Університеті Монтклер професор Колумбійського університету М. Ліпман розглядає критичне мислення як процес, коли учні переходять від простих оцінних суджень та елементарної аргументації до опанування відповідного способу мислення — уміння здійснювати багатофактовий аналіз; вважає, що такий тип мислення потрібен для вирішення неординарних практичних завдань, коли ми стикаємося із складними ситуаціями вибору, які потребують обмірковування та оцінювання. Як твердить науковець, ознаки критичного мислення — це схильність до сумнівів, самостійність та гнучкість (пошук нової інформації, нових прийомів пізнання та діяльності), пошук доказів та перевірка обґрунтованості будь-яких знань.

Д. Кластер вважає, що критичне мислення — це мислення інформативне, яке розпочинається з поста-

новки запитання, прагне до переконливої аргументації та має соціальний характер. Коли завдання будується на принципах критичного мислення, кожен учень формує свої ідеї, оцінки, переконання. Тобто критичне мислення має індивідуальний характер, є самостійним. Інформація є відправним пунктом критичного мислення, а не кінцевим. Завданням учня має бути не накопичення нової інформації, а вміння з нею працювати. Для розвитку критичного мислення необхідно пробудити навчальний інтерес учнів.

Д. Халперн, американський психолог, автор посібника "Психологія критичного мислення", стверджує, що критичне мислення — це використання когнітивних технік або стратегій, які збільшують ймовірність отримання бажаного кінцевого результату. Це тип мислення, до якого звертаються при вирішенні завдань, формулюванні висновків, здійсненні ймовірнісного оцінювання та прийнятті рішень.

На думку Дж. Дьюї, розвитку критичного мислення сприяє розв'язання учнями конкретної проблеми. Фіксація уваги на проблемах стимулює природну цікавість і спонукає до критичного мислення. Тому, готуючись до занять, учитель повинен визначити коло актуальних проблем, а в подальшому, коли учні будуть до цього готові, допомогти їм сформулювати ці проблеми самостійно. Завдяки критичному мисленню навчання із рутинної роботи перетворюється у цілеспрямовану діяльність, в ході якої учні включаються у інтелектуальну роботу і розв'язують реальні життєві проблеми.

Багато публікацій стосовно критичного мислення знаходимо у О. Пометун. Вона вважає, що критичне мислення — це мислення, яке сприяє формуванню здатності людини усвідомлювати власну позицію щодо певного питання, уміння висувати нові ідеї, аналізувати події та критично їх оцінювати.

Інший науковець — С. Терно — розглядає критичне мислення як мислення усвідомлене, самостійне, рефлексивне, цілеспрямоване, обґрунтоване, контрольоване та самоорганізоване.

Узагальнюючи різні підходи щодо розуміння сутності та змісту критичного мислення, можемо сказати, що критичне мислення в педагогіці розглядається як антипод догматичного мислення, як мислення самостійне, логічне, творче. Характерними ознаками такого типу мислення є індивідуальність та соціальність: кожна думка перевіряється і обґрунтовується тоді, коли нею діляться з іншими. Це мислення, що самовдосконалюється, прагне до переконливої аргументації та пошуку оптимальних рішень.

Розвивати критичне мислення учнів слід за допомогою добре розробленої технології чи методики. Свою методику розвитку критичного мислення запропонувала О. Пометун. У ній вчитель знайде низку порад, як організувати навчальний процес на уроці, яких вимог слід дотримуватись та які види роботи доцільно використовувати. Науковець радить вчителю виклад готової інформації звести до мінімуму. Головними в процесі навчання мають стати стосунки між учнями, взаємодія дітей і співпраця. Результати навчання досягаються взаємними зусиллями учасників навчання, учні беруть на себе відповідальність за досягнуті результати. На думку О. Пометун, важливими для розвитку критичного мислення є також психолого-педагогічні умови. Учень буде активним, якщо його не лякає атмосфера заняття, що передбачає різноманітні види його власної діяльності і діяльності вчителя; впевнений у собі, якщо на занятті відсутня критика його особи з боку вчителя та однокласників, а зауваження мають конструктивний характер і стосуються лише результатів його діяльності. Школяр відчуває себе в безпеці, коли будь-який його внесок у навчальний процес оцінюється позитивно. Тільки при відсутності страху перед тим новим, що пропонує педагог, учень дозволить собі експериментувати з моделями поведінки, знаходячи оптимальний результат своєї поведінки, визначаючи свою роль у спільній роботі, вибираючи і формуючи свою позицію, свою точку зору, "конструюючи" свої знання [6, 15].

С. Терно вважає, що найважливішою умовою для розвитку критичного мислення є створення проблемних ситуацій під час навчання, оскільки проблемність забезпечує внутрішню мотивацію навчальної діяльності учнів, спонукає вчителя ознайомити школярів із правилами критичного мислення, потребує використання проблемних методів навчання та інтерактивних занять, орієнтує учнів на письмове викладення розв'язків задач та організацію осмислення цих розв'язків [8, 31].

Проблемна ситуація — це така ситуація на уроці, для розв'язання якої учні повинні вдатися до своїх знань і розуміння загальних закономірностей літературного процесу, використовувати елементи самостійної дослідницької роботи, вишукувати певні аналогічні ситуації, приклади, самостійно робити висновки, висловлювати судження щодо оцінки життєвого матеріалу, ідейних, моральних питань, художньої оцінки якості літературного твору [5, 24].

Окрім проблемних ситуацій вчитель може використовувати на уроці проблемні питання та проблемні завдання. Проблемні завдання — це завдання, для розв'язку яких недостатньо тільки знань, потрібні певні навички, вміння використовувати ці знання. Пошук невідомих даних потребує від учнів активної розумової діяльності (аналіз подій, вчинків, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо). Проблемні завдання відрізняються тим, що тут немає готового зразка чи інструкції щодо виконання. Учні самостійно шукають способи розв'язання завдань. У виборі проблемних завдань важливо пам'ятати про принцип доступності та наступності. Завдання мають бути посилені для учнів і водночас кожне наступне повинне бути складніше за попереднє. Проблеми питання бажано пропонувати такі, що пов'язані з досвідом, який вже є в учнів, та прогнозуванням тих ситуацій, з якими вони ще зустрінуться в житті.

Роботу над проблемним питанням можна організувати і як процес висування та перевірки гіпотез. Це буде стимулювати пізнавальну активність учнів, оскільки

для того, щоб підтвердити чи спростувати гіпотези, учні мають попрацювати з текстами, запропонувати власні думки, свої міркування.

Укладачі проекту "Розвиток критичного мислення через читання і письмо" Д. Клаустер, Дж. Стіл, К. Мередіт, Ч. Темпл, С. Уолтер вважають, що головне завдання в упровадженні критичного мислення — вчити спілкуватися і співпрацювати з усіма людьми. Для розвитку в учнів критичного мислення вони запропонували свою структуру уроку та обрали такі види роботи, які спрямовані на розвиток особистості кожного учня, його активну участь у навчанні. Це "Групування", "Вільне письмо", "Кубування", "Сенкан", "Кола Вена", "Щоденник подвійних нотаток", "Кутки", "Система "Поміч", "Джигсоу", "Карусель", "Методика взаємних запитань", "Сітка Елвермана", "Мікрофон", "Мозковий штурм". Вибір стратегії залежить від мети, яку ставить перед собою учитель. Різні види роботи передбачають різний термін виконання. Великі (модельні) стратегії розраховані на весь урок. Малі (короткі) передбачають для реалізації невеликий проміжок часу й у разі необхідності їх можна використати декілька. Для ефективної роботи з малими стратегіями потрібно подбати про їх взаємозв'язок на кожному етапі уроку.

Власні технології розвитку критичного мислення розробили А. Кроуфорд, В. Саул, С. Метьюз, Дж. Макінстер. На їх думку, для розвитку критичного мислення необхідно включати завдання, розв'язання яких потребує мислення вищого рівня; навчальний процес має бути обов'язково організований як дослідження учнями певної теми, що виконується шляхом інтерактивної взаємодії між ними; результатом навчання є не засвоєння фактів або чужих думок, а вироблення власних суджень через застосування до інформації певних прийомів мислення. Це дозволяє учням зрозуміти тонку взаємодію встановлених критеріїв та їх модифікації, якщо її може потребувати контекст. Для роботи науковці запропонували використовувати такі методи та прийоми: "Подумайте — об'єднайтеся у пари — обговоріть", "Знаємо — хочемо дізнатися — дізналися", "Читання в парі — узагальнення в парі", "Лінія цінностей", "Структурований огляд", "Твір-п'ятихвилинка", "Пошук запитань", "Графічний організатор", "Семантична карта", "Припущення на основі запропонованих слів", "Ажурна пилка", "Читання з маркуванням тексту", "Навчальна дискусія", "Читаємо та запитуємо", "Взаємне навчання", "Метод спільного опитування", "Я досліджую", "Швидке письмо".

І. Бондарук для того, щоб розвивати критичне мислення учнів, пропонує створювати на уроках проблемні ситуації та працювати з такими стратегіями: "(Т) таблиця", "Лінія цінностей", "Дебати у форматі Карла Поппера". Для розвитку критичного мислення, на думку науковця, навчальний процес має бути побудований таким чином, щоб учні розмірковували про те, що саме вони вивчають, обдумували, яким чином приходять до власних рішень чи розв'язування завдань, проблем. У такому разі результатом навчання буде не засвоєння фактів чи чужих думок, а формування власних суджень на основі роботи з інформацією за допомогою певних прийомів мислення.

Методика розвитку критичного мислення завжди коригується залежно від особливостей навчального предмета та повинна враховувати вікові особливості учнів. Особливу увагу розвитку критичного мислення в школі слід приділити в старших класах. Саме в цей час учні стають більш активні та самостійні. У цей період у школярів інтенсивний розвиток мислення, появляється потреба в науковому обґрунтуванні думок,

висновків. У старшокласників частково сформовані навички порівняльного аналізу, вміння узагальнювати, класифікувати тощо. Учні в своїх висновках вже опираються на факти, намагаються обґрунтувати свої думки.

На уроці української літератури словесник може розвивати критичне мислення учнів, поєднуючи різноманітні проблемні, пошукові, творчі та дослідницькі методи.

Метод лекції сприятиме розвитку критичного мислення тоді, коли вчитель у своєму повідомленні логічно і послідовно розкриє певну проблему, порушену у літературному творі, запропонує алгоритм обговорення, навчить учнів працювати з навчальним матеріалом. Добре підготовлена лекція пробуджує мисленнєву діяльність учнів, бажання самостійно осмислити матеріал. Виклад лекційного матеріалу у старших класах має бути проблемного характеру з використанням фактів, прикладів. Слід пам'ятати про послідовність викладу матеріалу. Нова інформація має бути тісно пов'язана з попереднім матеріалом. Це дасть можливість учням сприймати літературу як певний неперервний процес.

Лекція буде результативною, коли словесник поєднає її з наочним методом та евристичною бесідою. Метод евристичної бесіди сприяє розвитку самостійної думки учнів, умінню робити з прочитаного власні висновки. В основу цього методу покладена система запитань. Евристична бесіда — це активний обмін думками, під час якого учні дають відповіді на запитання вчителя, самі вчать ставити запитання. Вона має бути спрямована на аналіз, пошук аналогій, порівняння. Високу ефективність евристичної бесіди забезпечують питання, що мають проблемний характер. Старшокласники вже можуть брати участь у проблемно-пошуковому діалозі. Щоб він був результативний, щоб учні активно включилися в процес обговорення, слід обирати актуальні для школярів моральні, світоглядні проблеми. У процесі бесіди учні обговорюють сюжет, проблематику, образи, питання з теорії літератури, аналізують твір як явище мистецтва. Учитель бачить рівень розуміння учнями нового матеріалу.

Для розвитку критичного мислення особливу увагу слід приділити практичним методам, використовувати на уроках літератури інтерактивні види роботи. Їх слід застосовувати під час розв'язання певних проблемних ситуацій, організовувати роботу як пошук відповідей на проблемні питання, орієнтувати учнів на діалог, постійну співпрацю.

Використання інтерактивних видів роботи дає можливість кожному учневі спробувати себе у ролі вчителя. Старшокласники мають не тільки вдало дібрати матеріал, цікаво його подати, а й продумати систему завдань чи запитань для перевірки. Тільки тоді кожен учень зможе зрозуміти, чи була результативною його робота.

Інтерактивне навчання передбачає, як правило, роботу в групах, парах. Ефективність роботи в групах залежить насамперед від того, наскільки кожний член групи усвідомлює важливість роботи разом та взаємодію через взаємодопомогу. Важливо пробудити в учнів прагнення робити все можливе для досягнення успіху групи. Це формує позитивну взаємозалежність, розвиває почуття особистої відповідальності за досягнення групи. Інтерактивні колективні форми навчання розвивають комунікативні вміння та навички, допомагають встановленню емоційних контактів між учнями, вчать працювати в команді, прислухатися до думки своїх товаришів. Учні побачать, що проблему вирішувати краще спільно, в колективі.

Кожен метод передбачає наявність певних прийомів та видів роботи. Важливе значення на уроці літератури має прийом читання. Працюючи з підручником, учні самостійно розв'язують навчальні завдання, вишукують необхідні факти, вчать встановлювати зв'язки між подіями, формувати власну думку стосовно прочитаного. Читання художнього твору відрізняється від читання інших текстів (наукового, публіцистичного). Тут потрібна особлива увага до художнього слова, до побудови фрази, розуміння тексту. Щоб навчити учнів уважно читати кожен рядок, кожен абзац, вчитель може використовувати прийом індивідуального читання з системою позначок. Це будуть ті знаки, які допоможуть учням виокремити новий матеріал, позначити незрозумілі для них речі, ті поняття, які зацікавили, привернули увагу, пробудили бажання отримати більше інформації. Такий глибокий аналіз текстів навчить учнів бути уважними до тих важливих деталей, на які школярі часто не звертають уваги, зосередивши всю увагу на розвитку сюжету.

Важливим для розвитку критичного мислення є коментоване читання з визначенням ключових фраз та записом власних міркувань. Учні вчать помічати у тексті ключові фрази, обдумувати, обговорювати їх. Ці міркування можна використати під час написання підсумкової роботи (домашній твір-роздум, рецензія тощо).

Діалог на уроці літератури — це найкраща можливість розвивати мислення та мовлення учнів. Такий прийом допомагає формувати вміння усно висловлювати думки. Для розвитку мовлення учнів слід постійно збагачувати їхній словниковий запас, вчити постійно вдосконалювати свою мову, використовувати різні види тропів, висловлювати свої думки поширеними реченнями. Добираючи запитання для діалогу, вчитель має звертати увагу на запитання високого рівня, уникати репродуктивних запитань та таких, що передбачають односкладову відповідь. Перевагу слід надавати проблемним запитанням, які стимулюють пізнавальну активність учнів, допомагають розвивати критичне мислення. Щоб діалог був результативний, вчитель має з повагою ставитися до кожної думки учня, створювати на уроці сприятливу психологічну атмосферу.

Актуальним для розвитку критичного мислення є прийом порівняльного аналізу. Використовуючи порівняльний аналіз, учитель реалізує один із головних принципів у викладанні літератури — принцип вивчення національних літератур у взаємозв'язку, у контексті світового літературного процесу. Аналогії можна проводити на рівні творів, сюжету, жанрової структури, на рівні течій, напряму, стильових потоків у різних національних літературах. Такий аналіз розширить погляди учнів на літературу, допоможе сформувати в них стійкі уявлення про різноманітність світу, школярі вдосконалять свої навички аналізу, синтезу, порівняння й узагальнення.

Написання віршів, міні-творів, листів до автора, есе тощо доречно як підсумковий вид роботи. Їх доцільно пропонувати учням після детального розгляду теми, коли школярі проаналізували певні образи, побачили причинно-наслідкові зв'язки, зрозуміли проблематику, зробили власні висновки.

Старшокласники вже можуть писати твори, у яких певною мірою будуть поєднуватися елементи розповіді, опису й роздуму. Для написання такого твору доцільно сформулювати проблемні запитання, які можна розглядати, розкриваючи тему. Учні, вправляючись у написанні таких творів, вчать письмово висловлювати власну позицію.

Для творчих робіт слід обирати теми, які забезпечують самостійність думки учнів. У творчій роботі має бути логічна обґрунтованість тверджень, переконливість висновків, широке використання навчального матеріалу. Вікові можливості старшокласників дають змогу пропонувати складні теми для письмових робіт. Значення проблемності у формулюванні теми та її розкритті зростає.

Старшокласники можуть виконувати такі письмові роботи, як анотації та рецензії. Це також цікавий для учнів вид літературно-критичної творчості. Написання анотації виробляє вміння вибирати з тексту основні думки, звертати увагу на ключові епізоди, важливі риси персонажів та способи розкриття проблематики твору.

Рецензуючи твори, учні порівнюють події, описані у художньому творі, з власним життям. Старшокласники вчать на основі аналізу, порівняння висловлювати власні думки, обґрунтовувати актуальність проблематики, визначати ключові епізоди твору, звертати увагу на особливості мови, систему образотворчих засобів, які використав письменник.

Для реалізації практичного методу навчання словесник має дібрати низку завдань. Це завдання для перевірки:

- знання художнього тексту;
- розуміння тематики твору;
- вміння аналізувати художні образи;
- знання теоретико-літературних понять;
- вміння проводити порівняльний аналіз;
- вміння визначати риси індивідуального стилю письменника;
- розуміння художньої цінності твору.

Учителю потрібно поєднувати завдання, які учень може виконати самостійно, з тими, які він буде виконувати під керівництвом учителя. Виконуючи останні, школярі мають не механічно, а творчо наслідувати педагога, вчитися, як потрібно шукати способи розв'язання проблемних завдань.

Використання цих методів, прийомів та завдань дасть можливість учням удосконалити вміння працювати з текстом: навчальною, енциклопедичною, науково-популярною, художньою літературою, періодичною пресою, Інтернетом, навчитися уважно читати, виписувати важливі фрази, цікаві думки, висловлювати власне розуміння кожної фрази. Школярі вчать виконувати логічні операції (порівняння, аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення), встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між фактами, процесами, явищами.

На основі опрацьованої інформації кожна дитина формує власну думку стосовно проблеми, яка обгово-

рюється на уроці, ділиться своїми міркуваннями з однокласниками. Коли виникають суперечливі питання, учителю слід організувати дискусію, в процесі якої учні можуть висловити свої думки, обговорити їх, поглибити, а в разі необхідності — скоригувати чи змінити. Під час дискусії в учнів формуються вміння спілкуватися, обговорювати проблеми, висловлювати власну точку зору, аргументовано і толерантно доводити свою позицію. Існує багато видів дискусії, які вчитель може обрати для уроку: диспут, полеміка, дебати, "Дерево рішень", "Кутки", "Сітка Елвермана" тощо.

Організуючи навчальний процес на уроці як роботу над проблемним питанням, учитель формує в учнів компетентність саморозвитку та самоосвіти. Самоосвіта починається тоді, коли учень на основі знань і вмінь, отриманих в процесі навчання, усвідомлює нестачу наявних знань для розв'язання певної проблемної задачі. Школярі вчать самостійно ставити перед собою цілі й завдання, визначати шляхи їх досягнення, контролювати хід роботи і самостійно оцінювати її. Така пошуково-дослідницька діяльність дозволяє самостійно здобувати нові знання, вдосконалювати вже набуті вміння працювати з інформацією.

Розвиваючи в учнів критичне мислення, вчитель формує компетентну особистість, яка буде готова до самоосвіти, самовдосконалення, прийняття нового у суспільстві.

Література

1. Вукіна Н. Критичне мислення: як цьому навчати / Н. В. Вукіна, Н. П. Дементієвська, І. М. Сущенко, за наук. ред. О. І. Пометун. — Харків: Б. в., 2007. — 190 с.
2. Іванюк В. Критичне мислення — не критика недоліків / В. Іванюк // Відкритий урок. 2010. — №5. — С. 49.
3. Кроуфорд А. Технології розвитку критичного мислення учнів / А. Кроуфорд, В. Саул, С. Метьюз, Дж. Макінстер. — К.: Плеяди, 2006.
4. Мартинєць А. Сучасний урок зарубіжної літератури / А. Мартинєць. — Х.: Основа, 2005.
5. Неділько В. Методика викладання української літератури в середній школі / В. Неділько. — К: Вища школа, 1978.
6. Пометун О. Основи критичного мислення / О. Пометун, Л. Пилипчатина, І. Сущенко, І. Баранова. — Т.: Навчальна книга, 2010.
7. Пометун О. Методика розвитку критичного мислення на уроках історії / О. Пометун // Історія та суспільствознавство в школах України: теорія та методика навчання. — 2012. — №2. — С. 3—8.
8. Терно С. Світ критичного мислення: образ та мімікрія / С. Терно // Історія в сучасній школі. — 2012. — №7—8.
9. Синиця О. Як виховати критично мислячого читача? / О. Синиця // Відкритий урок. — 2011. — №7 — 8. — С. 57—59.
10. Матющенко С. Критичне мислення на уроках світової літератури / С. Матющенко // Директор школи. — 2012. — № 5. — С. 47—54

Скоморовская Н. Критическое мышление как основа правильной интерпретации художественных текстов на уроках украинской литературы в старших классах

В данной статье идет речь о необходимости развития критического мышления в учащихся старших классов. Освещены те методы, задания, которые помогут учителю на уроках украинской литературы усовершенствовать умение учащихся работать с текстом, выполнять логические операции (сравнение, анализ, синтез, абстрагирование, обобщение), устанавливать причинно-следственные связи между фактами, процессами, явлениями, перерабатывать информацию для получения определенного продукта.

Ключевые слова: критическое мышление, технологии, методы, виды деятельности, компетентности.

Skomorovska N. B. Critical thinking as a basis for the correct interpretation of literary texts in the lesson of Ukrainian literature in high school

This article about the needs of critical thinking in students of high school. Deals the methods, techniques and tasks that will help teachers of Ukrainian literature to improve the ability of students to work with text, perform logical operations (comparison, analysis, synthesis, abstraction, generalization), to establish relationships between facts, processes, events, change information for taking specific product.

Keywords: critical thinking, technology, methods, techniques, types of work competence.